

ISLOMNING OLTIN DAVRI

Muallif: Termiz davlat Pedagogika instituti

Musiqqa mahorati va madaniyati kafedrası

katta o'qituvchisi, dots.v.b.

Raxmatullayev Xumoyun Shafoatovich

Annotatsiya: Ushbu maqolada Islom sivilizatsiyasi tarixidagi "Oltin davr" tushunchasining mazmuni, tarixiy asoslari va madaniy-iqtisodiy sharoitlari chuqur ilmiy tahlil qilingan. Maqola VII asrdan XIII asrgacha bo'lgan davrda, ayniqsa Abbosiylar xalifaligi hukmronligi ostida Bag'dod markazida yuzaga kelgan ilmiy va madaniy yuksalish jarayonlarini yoritib beradi. Bayt al-Hikma kabi ilmiy markazlarning faoliyati, olimlarning ilmiy yutuqlari (Muhammad al-Xorazmiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy va boshqalar) va tarjima harakati orqali antik dunyo bilimlarining saqlanishi va rivojlanishi keng ko'lamda tahlil etilgan. Shuningdek, Oltin davrning tugashiga oid tarixiy bahslar ham ko'rib chiqilgan. Maqola "Islomning oltin davri" atamasining kelib chiqishi va zamonaviy tarixshunoslikdagi o'rni haqida ham ilmiy sharh beradi. Asosiy xulosa sifatida, Islom olamining ilm-fan va madaniyatga qo'shgan beqiyos hissassi nafaqat o'z zamoni uchun, balki keyingi jahon taraqqiyoti uchun ham hal qiluvchi rol o'ynagani ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Islomning Oltin davri, Abbosiylar xalifaligi, Bayt al-Hikma, Muhammad al-Xorazmiy, Ibn Sino, ilmiy va madaniy yuksalish, tarjima harakati, Islom sivilizatsiyasi, Bag'dod ilmiy markazi, Oltin davr tugashi

Kirish

Islom sivilizatsiyasi tarixidagi "Oltin davr" atamasi madaniy va ilmiy yuksalishning eng yorqin bosqichini tavsiflaydi. Odatda bu davr VII asrdan XIV asrgacha bo'lgan vaqt oralig'ini qamrab olib, xilma-xil islomiy davlatlar hukmronligi ostida iqtisodiy, madaniy va ilm-fan sohalarida misli ko'rilmagan taraqqiyot yuz berganini ifodalaydi[1]. Ko'plab manbalarda Islomning oltin davri qariyb besh asr davom etgani ta'kidlanadi — xususan, Abbosiy xalifa Horun ar-Rashid (786–809 yillar) hukmronligi davrida boshlanib, 1258 yilda mo'g'ullar tomonidan Bag'dodning zabt etilishi va Abbosiylar xalifaligining qulashi bilan yakun topgan, deb ko'rsatiladi[2]. Aynan shu asrlar mobaynida islom olami dunyo

ilmi va madaniyati markaziga aylangan, avvalgi sivilizatsiyalarning merosini asrab-avaylab, o'z navbatida, jahon tamadduniga beqiyos ilmiy yangiliklar va kashfiyotlarni taqdim etgan davr sifatida e'tirof etiladi.

Tarixiy asoslar va oltin davrning boshlanishi

Tarixiy jihatdan, Islomning oltin davri Bag'dod markazlashgan Abbosiylar xalifaligi davrida mustahkam poydevorga ega bo'ldi. Xalifa Abu Ja'far al-Mansur (754–775) tomonidan yangi poytaxt sifatida barpo etilgan Bag'dod shahri imperiyaning ilmiy-ma'rifiy yuragiga aylandi. U sobiq Sosoniy saltanatining boy madaniy merosini o'zlashtirib, Abbosiylar boshqaruviga singdirishga harakat qildi[3]. Keyinchalik Horun ar-Rashid (786–809) zamonida xalifalik misli ko'rilmagan boylik va qudratga erishdi; bu esa ilm-fan va san'atga homiylik qilish uchun qulay shart-sharoit yaratdi[7]. Horunning saroyida vazirlik mansabini egallagan qudratli Barmakiylar sulolasi ham madaniyat va ilmdan homiyligini ayamas, natijada imperiya miqyosida ilmiy hayotning ravnaqi uchun siyosiy-iqtisodiy zamin muhayyo bo'ldi[7].

Aynan Horun ar-Rashid davrida Bag'dodda Bayt al-Hikma ("Donishmandlar uyi") nomli keng qamrovli kutubxona va ilmiy markazning rivoj topishi mazkur oltin davrning ramziy boshlanish nuqtasi sifatida tilga olinadi. Bayt al-Hikma xalifa saroyi homiyligidagi akademiya bo'lib, u yerda bilim almashinuvi va tarjimonlik ishlari keng quloq yoydi. Turli o'lkalardan poytaxtga tashrif buyurgan olimu fuzalolar – jumladan, Markaziy Osiyodan Ahmad al-Farg'oniy va Muhammad al-Xorazmiy – antik dunyoning yunon, hind va fors ilmiy-ma'naviy merosini to'plab, uni arab tiliga tarjima qilish va o'zlashtirish vazifasini bajardilar[4][8]. Keyingi xalifa al-Ma'mun (813–833) davrida Bayt al-Hikma yanada ravnaq topib, matematik va astronom al-Xorazmiy kabi zamonasining yetuk olimlari aynan shu maskanda faoliyat olib bordilar[8]. Tarixiy manbalarga ko'ra, Bayt al-Hikma faoliyati nafaqat kutubxonachilik va tarjimachilik bilan cheklangan, balki ilmiy tadqiqotlar, qo'lyozma nusxalar tayyorlash va bahs-munozaralar markazi sifatida ham xizmat qilgan[7]. Shu tarzda IX asrga kelib, Bag'dod va unga taqlidan boshqa yirik shaharlar – Damashq, Qohira, Cordova va Buxoro – ham ilm-fanning turli sohalarini qo'llab-quvvatlovchi maskanlarga aylandi.

Ilmiy va madaniy yuksalish

Oltin davr davomida ilmiy-intellektual hayot misli ko‘rilmagan darajada yuksaldi. Bu yuksalishning muhim omillaridan biri keng ko‘lamli tarjima harakati bo‘ldi. Antik Yunoniston, Hindiston va Eronning falsafa, matematika va tibbiyotga oid nodir asarlarini arab tiliga o‘girish tufayli antik dunyoning ellinistik ilmiy merosi islom olamida saqlanib qoldi va yangi intellektual muhitga singdirildi[8]. E’tiborlisi, bu jarayon ko‘pmillatli va ko‘p konfessiyali muhitda kechdi – xalifalik davridagi ilmiy doiralarda nafaqat musulmonlar, balki nasroniy (ayniqsa Nestorian) va yahudiy olimlar ham faol ishtirok etib, qadimgi yunon falsafasi va tabobatini arab tiliga tarjima qilishga katta hissa qo‘shdilar[5]. Masalan, Bag‘dod Bayt al-Hikmasining bosh tarjimoni bo‘lgan mashhur tabib Hunayn ibn Ishoq (809–873) nasroniy bo‘lib, u Aristotel, Galen kabi yunon mualliflarining asarlarini birinchi navbatda suryoniy, so‘ngra arab tiliga tarjima qilishga boshchilik qilgan va shu tariqa antik bilimlarning musulmon dunyosiga kirib kelishiga xizmat qilgan[6][8]. Ilm-fanga bunday ochiqlik va xilma-xil manbalarni o‘zlashtirish orqaligina islom olimlari o‘z davrining eng ilg‘or g‘oyalarini yaratishga muvaffaq bo‘ldilar.

Bu davrda ilm-fanning deyarli barcha tarmoqlarida ulkan yutuqlarga erishildi. Musulmon olimlari matematika, astronomiya, tibbiyot, kimyo, geografiya va falsafa sohalarini yangi bosqichga ko‘tardilar. Masalan, matematik Muhammad al-Xorazmiy (taxminan 780–850) algebra fani uchun muhim asos bo‘lgan Al-jabr va al-muqobala nomli asarini yozdi va shu orqali algebraik hisoblash usullarini joriy qildi[7]. Darhaqiqat, hozirgi algebra atamasi aynan al-Xorazmiy asari nomidan kelib chiqqan bo‘lib, uning ishlari Yevropa va boshqa mintaqalarga tarjima qilinib, jahon matematika rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Shuningdek, faylasuf va tabib Abu Ali Ibn Sino (980–1037) Yunon (Aristotel, Hipokrat, Galen) hamda Sharq tibbiy an‘analarini birlashtirgan holda o‘zining Al-Qonun fi at-tibb (“Tib qonuni”) asarini yaratdi[8]. Ushbu besh jildlik tibbiyot ensiklopediyasi o‘z davrida eng mukammal tibbiy manba hisoblangan. Uning ahamiyati shundan bilinadiki, Tib qonuni XII asrda Toledo shahrida lotin tiliga tarjima qilingach, Yevropadagi universitetlarda ham asosiy darslik sifatida qariyb olti asr davomida qo‘llanilgan[8]. Bundan tashqari, astronomiya sohasida al-Battaniy (Albategnius) Quyosh yilining aniqlangan uzunligini takomillashtirdi, Abu Rayhon Beruniy Yerning aylana shaklini va geografik koordinatalarni o‘lchashda ilg‘or usullarni qo‘lladi, fizika va optikada esa Ibn

al-Haytham (Alhazen, 965–1040) tajriba metodikasiga tayangan holda yorug‘likning tabiati va ko‘rish jarayoni haqida fundamental kashfiyotlar qildi. Ushbu misollar Oltin davrda ilmiy izlanishlar empirik tajriba, kuzatuv va matematik tahlil bilan boyiganini ko‘rsatadi.

Islom olamining ushbu ilmiy yutuqlari nafaqat mahalliy darajada qolib ketdi, balki keyinchalik boshqa mintaqalarga ham uzatilgan. Xususan, Oltin davrda yaratilgan asarlar va ilmiy an‘analar Andalusiya (Islomiy Ispaniya) orqali va Salib yurishlari davrida Yaqin Sharq orqali Yevropaga kirib bordi[5]. XII–XIII asrlarda arabcha ilmiy manbalar lotin tiliga faol tarjima qilinib, G‘arbiy Yevropada skolastik falsafa hamda tabiiy fanlarning tiklanishiga turtki bo‘ldi[8]. Masalan, Toledo tarjimalar maktabi orqali al-Xorazmiy, Ibn Sino, Ibn al-Haytham asarlari lotinchaga o‘girilib, Yevropa Uyg‘onish davri arafasida fan taraqqiyotini tezlashtirdi. Shu bois islom olimlarining asarlari keyinchalik Uyg‘onish va Yangi davr Yevropa ilm-fanining shakllanishida muhim manba bo‘lib xizmat qilganini tadqiqotchilar alohida ta’kidlaydilar[8].

Davr chegaralari va tugashiga oid munozaralar

Islomning oltin davri qachon nihoyasiga yetgani borasida tarixiy manbalarda turlicha fikrlar uchraydi. An‘anaviy yondashuv bu davrning yakunini 1258 yilgi Bag‘dodning mongollar qo‘liga tushishi va Abbosiy xalifaligining qulashi bilan bog‘laydi [7]. Haqiqatan ham, 1258 yilgi fojia — Haloku xon boshchiligidagi mo‘g‘ul qo‘shinlarining Bag‘dod shahrini bosib olishi — islom olamining siyosiy va madaniy hayotiga mislsiz zarba bo‘ldi: xalifa o‘ldirildi, boy kutubxonalar vayron etildi, minglab qo‘lyozmalar Dajla daryosiga tashlab yuborilgani rivoyat qilinadi. Shundan kelib chiqqan holda, ko‘plab tarixchilar aynan shu voqeani Oltin davrning yakunlovchi nuqtasi sifatida qabul qiladilar.

Biroq, ayrim tadqiqotchilar nazarida islom olamidagi intellektual tanazzul mazkur siyosiy qulashdan ancha avval boshlangan. Ba’zi tarixiy baholashlarga ko‘ra, XI asrga kelib (ya’ni, Saljuqiylar va G‘azoliy davriga yaqin) islom ilm-fanida yangiliklarning pasayishi kuzatilgan va ratsional falsafiy an‘analar zaiflashgan edi. Bu nuqtai nazarga ko‘ra, mo‘g‘ul istilosi faqat allaqachon susayishni boshlagan ilmiy uyg‘onish jarayoniga yakun yasagan, xolos[8]. Darhaqiqat, ayrim manbalar Oltin davrning tugashini hatto 1050-

yillarga olib borib, keyingi davrni “tanazzul asri” sifatida tavsiflaydi. Bunga sabab sifatida XI asr o‘rtalarida “Mu’taziliy” deb atalgan erkin fikr maktabining sustlashuvi va konservativ qarashlarning kuchayishi ko‘rsatiladi; natijada fundamental fanlarda katta yangiliklar XV asrgacha deyarli kuzatilmagani ta’kidlanadi.

Yana bir guruh olimlar, aksincha, Islomning oltin davri chegaralarini kengroq talqin qilib, uning davomini XV–XVI asrlargacha uzaytiradilar. Ular fikricha, Timuridlar davridagi Markaziy Osiyo Renaissance (Ulug‘bek rasadxonasi ilmiy ishlari), Usmonli imperiyasining dastlabki davridagi yutuqlar yoki Mug‘ul Hindistonidagi ilm-fan rivoji ham ushbu oltin davr merosining davomidir, shu sababli “oltin davr” tushunchasini XIII asr bilan cheklab bo‘lmaydi, deb hisoblaydilar. Shuningdek, XIX asr Yevropa tarixchilarining ayrimlari bu davrni umuman butun xalifalik davri bilan tenglashtirgan — masalan, 1892 yilda bir nashrda “oltin davr” deb atalmish muddat “olti yarim asr davom etib, Usmonli sultonlar qo‘lida tugadi” deya qayd etilgan edi[8]. Boshqa ba’zi qadimgi sharqshunoslar esa “oltin davr”ni faqat ilk islomiy fathlar davriga oid qisqa muddat deb bilgan. Masalan, ayrim erta manbalarda bu atama To‘rt Xalifa (Roshidun) davridagi dastlabki o‘n yilliklarga — xalifa Umar ibn Xattob vafoti va 656 yilgi birinchi fuqarolar urushigacha bo‘lgan davrga nisbatan qo‘llangan edi[8].

Ko‘rinib turibdiki, **“Islomning oltin davri”**ning qamrovi va tugash sanasi xususida yakdil ilmiy fikr mavjud emas[7]. Biroq, ko‘pchilik zamonaviy tadqiqotchilar uni asosan VIII asr oxiri – XIII asr o‘rtalariga to‘g‘ri keladigan, Abbosiylar davridagi eng yuqori ilmiy va madaniy yutuqlarga erishilgan davr sifatida qabul qiladilar[8]. Ya’ni, keng tarqalgan tasavvurga ko‘ra, aynan IX–XII asrlarda islom sivilizatsiyasi o‘zining eng yuksak intellektual cho‘qqisiga ko‘tarilgan va bu hol XVIII asrgacha boshqa hududlarda kuzatilmagan rivoj darajasini tashkil etgan.

Atamaning kelib chiqishi va ilmiy adabiyotda qo‘llanilishi

“Islomning oltin davri” atamasi aslida nisbatan kech paydo bo‘lgan bo‘lib, ilmiy tushuncha sifatida ilk bora XIX asrda G‘arb adabiyotida uchraydi. G‘arb olimlari va sayyohlari o‘rta asrlardagi musulmonlar erishgan yutuqlarni “oltin davr” deb metaforik tarzda atay boshlaganlar. Masalan, 1868 yilda nashr etilgan “Suriya va Falastinga sayohatchilar uchun qo‘llanma” kitobida muallif Damashq shahridagi eng go‘zal masjidlar

ahvoli haqida shunday yozadi: ular “Muhammadiyahlikning o‘zi kabi tez sur’atda tanazzulga yuz tutmoqda” va shu bois “Islom oltin davrining so‘nggi yodgorliklari”ga aylangan[8]. Bu iboradan ko‘rinadiki, XIX asr boshlarida “oltin davr” tushunchasi asosan o‘tmishdagi buyuk davrning xazon bo‘layotgan merosini ta’riflash uchun ishlatilgan poetik ifoda edi.

XX asr boshlariga kelib, tarixiy adabiyotda mazkur atama ba’zan konkretlashtirilmay, umumiy ma’noda qo‘llanilib keldi. Jumladan, dastlab ayrim Yevropa tarixchilari “Islomning oltin davri” iborasini asosan ilk islomiy harbiy muvaffaqiyatlar davriga nisbatan qo‘llagan. Ma’lumki, Rashidun xalifaligi (632–661) vaqtida arab qo‘shinlari g‘olibona yurishlar qilib, ulkan imperiya barpo etgan edilar — XX asr avvalida ba’zi manbalarda aynan shu qisqa muddatli fathlar davri “oltin asr” sifatida eslatilgan[8]. Biroq XX asrning ikkinchi yarmiga kelibgina akademik doiralarda “Islom oltin davri” iborasiga aniq tarixiy mazmun yuklandi. Endilikda u ko‘proq IX–XI asrlarda, xususan Abbosiylar Bag‘dodi dunyo fani va madaniyatining markaziga aylangan paytlarga nisbatan qo‘llanila boshlandi[8]. Shu davr mobaynida matematika, tibbiyot, falakiyot singari sohalarida erishilgan yutuqlar tufayli bu yillarni “oltin davr” deb atash keng ilmiy muomalaga kirdi. Hozirga kelib, “Islomning oltin davri” atamasi ham G‘arb, ham Sharq tarixshunosligida mustahkam o‘rin olgan bo‘lib, u bilan bog‘liq davrga doir tadqiqotlar ham chuqurlashib bormoqda. Zamonaviy ilm-fanda bu atama shunchaki tarixiy davrni emas, balki o‘sha davrdagi intellektual va madaniy yutuqlarning yuksak cho‘qqisini ifodalovchi tushuncha sifatida qo‘llanilmoqda.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Islomning oltin davri Sharq uyg‘onishining betakror sahifasini tashkil etadi. Bu davrda musulmon hukmdorlar homiyligida va turli xalqlar vakillarining hamkorligida yaratilgan ilmiy va madaniy meros nafaqat o‘sha zamon uchun, balki keyingi asrlar rivoji uchun ham mustahkam poydevor vazifasini o‘tagan. Oltin davrda saqlanib va boyitilib qolingani qadimgi bilimlar hamda o‘sha davrda yaratilgan yangicha g‘oya va usullar keyinchalik Yevropa Uyg‘onish davrini yuzaga keltirgan omillardan biri sifatida baholanadi[8]. Shunday qilib, Islom sivilizatsiyasining ushbu yuksak davri jahon tarixida ilmu fan ko‘prigi rolini o‘ynab, Sharq va G‘arb tamaddunlari o‘rtasida intellektual muloqot hamda merosiyatni ta’minlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. King, David A. (1983). "The Astronomy of the Mamluks." *Isis*, 74(4): 531–555. DOI: 10.1086/353360.
2. Renima, Ahmed, Habib Tiliouine & Richard J. Estes (2016). "The Islamic Golden Age: A Story of the Triumph of the Islamic Civilization." In *The State of Social Progress of Islamic Societies*, pp. 25–52. (Springer).
3. Porter, Josias Leslie (1868). *A Handbook for Travelers in Syria and Palestine*. London: Murray, p. 49.
4. Rashed, Roshdi (2015). *Classical Mathematics from Al-Khwarizmi to Descartes*. Routledge, p. 33.
5. Esposito, John L. (2000). *The Oxford History of Islam*. Oxford University Press.
6. Graham, Mark (2006). *How Islam Created the Modern World*. Beltsville, MD: Amana Publications.
7. Encyclopædia Britannica, "Bayt al-Hikmah (House of Wisdom)." (2025, oxirgi yangilanish).[britannica.com](https://www.britannica.com)
8. Wikipedia (Inglizcha), "Islamic Golden Age"; (O'zbekcha), "Islom oltin davri"[\[8\]](#)